

Sekce č. 1

Rozvoj sociálně třídní struktury československé společnosti, procesy sblížování společenských tříd a skupin a vedoucí úloha dělnické třídy

(Zprávu připravil doc. dr. František Charvát, DrSc., zástupce ředitele a vedoucí sociologické sekce Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha)

Problematika sociální struktury společnosti jako jedno z těžiskových témat sociologického výzkumu rozhodujícím způsobem ovlivňuje celkový charakter příslušného poznávacího úsilí. Je to zcela zákonité: sociální struktura sehrává určující roli v celkovém vývoji společnosti, a proto i v rozvoji sociologie náleží jejímu výzkumu centrální postavení. Pochopitelně platí, že do té míry, do jaké je deformováno pojetí a poznávací zvládnutí sociální struktury společnosti, je i negativně posunuto příslušné sociologické uchopení veškerých dalších sociálních jevů a procesů. Filozofická a metodologická fundace tohoto tvrzení je z hlediska marxismu-leninismu zcela evidentní. Spočívá v jednotě ontologických a gnozeologických komponentů vývoje společenské reality.

Tento fakt, i když mnohdy v silně dezinterpretované podobě, nezůstává stranou pozornosti řady představitelů soudobé buržoazní sociologie. Proto můžeme zejména v posledním desetiletí zaznamenat zvýšenou frekvenci jejich zájmu o problematiku sociální struktury společnosti či o jevy a procesy s jejím utvářením kauzálně spjaté. Nikoli náhodou se právě v této oblasti projevuje stále důraznějším akcentem zájem o Marxovo dílo. Není možné na tomto místě podávat jakkoli hlubší a konkrétnější rozbor těchto svérázných snah. Je však podstatné, že vždy jde — zejména pak v oblasti tříd a jejich dynamiky — o jakousi „weberizaci“ Marxova díla, o takovou jeho pseudokritiku, která se stěží může zbavit pozitivisticko-empiristických či fenomenologicko-spekulativních závaží.

Jestliže představitelé prvního proudu „obviňují“ Marxe z nedostatečné rozvinutosti sociologických forem analýz (rozuměj ve smyslu weberovského pluralismu), pak reprezentanti druhého proudu napadají Marxovo dílo z nedostatečné rozpracovanosti filozofie člověka (rozuměj ve smyslu fenomenologických teoretických kreací). Je téměř pravidlem, že tento návrat svérázného kritického zájmu o Marxův odkaz bývá spojován s gouldnerovsky založenou krizí soudobé západní sociologie, která jako nástroj řízení a předvídání vývoje společenských procesů na přelomu šedesátých let zcela selhala. V této souvislosti jde však o značně paradoxní situaci: krizové momenty vyspělých kapitalistických společností jistě přispívají k „uvědomělé“ krizi buržoazní sociologie, avšak nikoli jako její bezprostřední společenské zdroje, ale spíše tak, že markantněji obnažují rozpornost společenské praxe samé a její buržoazně sociologické reflexe. Je zákonité, že východisko ze své krizové situace hledá buržoazní sociologie opět mimo rámec nezbytné jednoty ontologických a gnozeologických komponentů vývoje soudobých kapitalistických společností, a to tak — jak je dnes stále akceptovanější módou — svérázným přizpůsobením či, přesněji řečeno, dezinterpretací transformací eklekticky vybraných poznatků Marxova díla. Zejména pak v rovině zkoumání sociální struktury se tento „boj o Marxe“ v posledním období silně akcentuje a zvýrazňuje se tak úloha sociologických poznatků v soudobých ideologických formách světového třídního zápasu.

Je to významná nová skutečnost, která přirozeně umocňuje dosah sociologického zkoumání sociální struktury socialistických a kapitalistických společností ve sféře ideologických konfrontací.

Není v této souvislosti nepodstatné, že právě soudobá buržoazní společenská věda se v mnohých svých pokusech snaží naplňovat onen „touraineovský postulát“ o tom, že v podmínkách tzv. postindustriální společnosti nahradí sociologie ekonomii, jejíž ústřední postavení v souhrnu společenských věd je vázáno pouze na předchozí typ tzv. industriálních společností.

V této dikci by pak mělo platit, že ekonomická struktura společností na příslušném vývojovém stupni bude ztrácet svou společenskou relevanci na úkor struktury sociální. Ideologický smysl těchto doktrín je zřejmý: na základě falešné interpretace společenských významů vědy a techniky odvrátit pozornost od určující role výrobních vztahů, zejména pak v současných historických podmínkách.

Již z těchto úvodních — spíše ilustrativních — poznámek vyplývá stále vzrůstající ideologický význam sociologického zkoumání sociální struktury, a tedy vzhledem k důležitosti postavení zkoumání sociální struktury v celku sociologického výzkumu i sociologie jako takové.

Tomuto tématu je věnována výrazná pozornost v pracích společenských vědců ze zemí reálného socialismu. Situace je zde však kvalitativně odlišná, neboť nevychází z umělé kontrapozice ekonomické a sociální sféry, ekonomické a sociální struktury jako vzájemných vývojových substitutů, ale naopak snaží se stále adekvátněji odrážet jejich dialektický vztah. Opět není možno na tomto místě jakkoli podrobně rozebírat obsah a charakter nově dosažených poznatků, a proto se alespoň částečně pokusíme naznačit některé typické tendence.

Předně je možno konstatovat, že se obsah kategorie sociální struktury neustále rozšiřuje a prohlubuje. Je to dáno především tou skutečností, že s postupem ústřední dynamické linie vývoje sociální struktury socialistické společnosti, totiž se sblížováním tříd a sociálních skupin, se jejich tvárnost diverzifikuje, vnitřně proměňuje, je stále bezprostředněji spjata prakticky se všemi oblastmi, jevy a procesy společenského vývoje. Jestliže určujícím principem historickomaterialistického přístupu k zachycení a poznání společenské dynamiky je třídní přístup, pak je nutno dodat, že právě tato kvalita marxisticko-leninského pojetí společnosti a jejího historického pohybu je plně platná i v podmínkách výstavby rozvinutého socialismu, kde však nabývá složitějších a bohatších podob. Sociální struktura společnosti tu není interpretována jako vývojový substitut ekonomické struktury, ale naopak jako její historický produkt, ale zároveň, a to je v současnosti stále patrnější, jako dynamický zdroj dalších proměn ekonomické struktury samé. Reálná dialektika ekonomické a sociální struktury společnosti tak nachází svůj adekvátní dialektický odraz ve vztahu ekonomie a sociologie. Nikoli náhodou se dospívá k závěru, že typickým jevem marxisticko-leninské ekonomie a sociologie je na jedné straně „sociologizace“ ekonomie a na straně druhé „ekonomizace“ sociologie. Jistě musíme brát toto tvrzení jako záměrně zhuštěnou formulaci, jejímž cílem je v maximální zkratce charakterizovat významnou, kvalitativně přínosnou tendenci dalšího rozvoje celku společenských věd. Odtud také vyplývá, že by bylo absurdní ztotožňovat pojem sociální struktury s pojmem sociálního složení obyvatelstva, empirické indikace sociální struktury redukovat na rozdělení populace na třídy a sociální skupiny. Sociální strukturu nejenže musíme chápat v celku jejích dynamických příčin a důsledků (včetně jejích mnohotvárných empirických indikací), ale především odmítnout její „stativové pojetí“, a naopak důsledně realizovat její „procesuální charakter“. Je-li

ekonomická struktura společnosti dána soustavou výrobních sil a výrobních vztahů (a nikdo by jistě nebyl ochoten ztotožňovat její empirické indikace např. se sektorovým či odvětvovým složením ekonomicky aktivní populace), pak je sociální struktura dána soustavou sociálních sil a sociálních vztahů, jejichž jádro tvoří právě výrobní síly a vztahy. Relativně novým (především co do kvantity výskytu) jevem současné etapy socialistické výstavby je skutečnost, že pro proměny tohoto „jádra“ je stále důležitější celek, jehož je součástí.

S „procesuálním pojetím“ sociální struktury společnosti tedy souvisí i stále se rozšiřující sféra jejích empirických indikací, což samozřejmě klade stále vyšší nároky na obsah a formy konkrétního sociologického výzkumu sociální struktury.

Dalším typickým jevem pro sociologické zkoumání sociální struktury socialistické společnosti je jeho rostoucí sepětí s potřebami řízení společenských procesů socialistické výstavby, tedy posilování jednoty vědeckého poznání a potřeb vývoje společenské praxe.

Sociální struktura tak přestává být jakýmsi pasívním popisem společenské situace obyvatelstva podle určitých kritérií, ale stává se předmětem cílevědomého utváření a zdrojem dalšího rozvoje celistvé socialistické společenské praxe. Cílevědomé řízení a utváření nových jevů v sociální tvářnosti tříd a sociálních skupin, jakož i jejich vzájemných vztahů, klade pochopitelně nové, kvalitativně vyšší požadavky na sociologické zkoumání sociální struktury společnosti. Jde především o to poznatkově zvládat mechanismy složitého vývojového utváření jejích elementů, určovat obecné i dílčí zákonitosti jejich pohybu apod. V této souvislosti bude vhodné alespoň v náznaku uvést poznatky, jichž bylo dosaženo v sociologickém zkoumání sbližování tříd a sociálních skupin v podmínkách výstavby rozvinutého socialismu v řadě zemí.

Mechanismus sbližování tříd a sociálních skupin nelze chápat jako prostý vyrovnávací pohyb v jednotlivých charakteristikách tříd a sociálních skupin, ale jako skutečně dialektický vztah vnitrotřídních, vnitroskupinových a mezitřídních, meziskupinových diferencí a vztahů. Překonávání sociálně třídních rozdílů se děje prostřednictvím vnitřního proměňování, vnitřní diferenciace tříd a sociálních skupin. Celek sociální struktury společnosti se proměňuje prostřednictvím proměn sociálních struktur jednotlivých tříd a sociálních skupin. I když je opět tato formulace poněkud zjednodušující, je z ní evidentně zřejmé, jaký význam pro vývoj sociální struktury socialistické společnosti mají ta rozhodnutí a opatření společenského řízení, která se týkají vnitřní struktury tříd a sociálních skupin. Historický mechanismus sbližování tříd a sociálních skupin jistě nelze posuzovat „technicisticky“, avšak i zde lze s relativně vysokým stupněm přesnosti předvídat a řídit vývoj těchto složitých společenských procesů. Je tedy zřejmé, že onen nový aspekt studia sociální struktury společnosti, totiž jeho spojení s řízením společenských procesů, výrazně obohacuje, ale i znáročňuje obsah sociální struktury socialistické společnosti.

Třetím typickým rysem pro studium sociální struktury socialistické společnosti je zejména v poslední době jeho „prognostické rozšíření“: ukazuje se totiž společensky i vědecky potřebné či — ještě přesněji — nezbytné spojoval poznání sociální struktury s vědeckou předpovědí jejího budoucího rozvoje. V relativně delších časových úsecích. Tato skutečnost nejen zákonitě přináší hlubší pohled na současný stav sociální struktury společnosti (mimo jiné nezbytně předpokládá adekvátní analytické postižení vztahu ekonomické a sociální struktury), ale je potřebná právě z hlediska vytvoření náležitých

poznávacích předpokladů pro řiditelnost vývoje sociální struktury samé. S časovým rozšířením studia sociální struktury socialistické společnosti do určité míry koresponduje i její „prostorové rozšíření“: zejména v poslední době se rozvíjí praxe mezinárodních komparativních výzkumů sociální struktury (či jejich některých momentů) socialistických zemí s cílem vytvořit relevantní sociologické poznatky pro určení obecných zákonitostí a specifických jevů vývoje sociální struktury v podmínkách socialistické společnosti.

Konečně čtvrtým typickým jevem sociologického zkoumání sociální struktury socialistické společnosti je zaměření jeho pozornosti k nadstavbovým charakteristikám tříd a sociálních skupin, analýza společenského vědomí tříd a sociálních skupin. I když zde jde v současnosti především o programový směr, je jeho společenská a vědecká relevance a aktuálnost mimo jakékoliv pochyby. V podmínkách rostoucí úlohy subjektivního činitele jako jednoho z typických rysů výstavby rozvinutých forem socialismu je studium pohybu společenského vědomí tříd a sociálních skupin mimořádně závažné. Je právě plně v souladu s marxisticko-leninským chápáním sociální struktury společnosti, vývoje tříd a sociálních skupin, že pro jejich komplexní pojetí a poznání je nezbytná analýza jejich nadstavbových charakteristik. Zatímco ve sféře „bytí sociální struktury“ disponujeme již dnes relativně dokonalým aparátem jejího empirického zkoumání, není tomu tak, pokud jde o vědomí tříd a sociálních skupin. A přitom právě v současnosti socialistické výstavby se úloha těchto momentů neustále umocňuje.

Je úkolem marxisticko-leninské sociologie tyto závažné úkoly a další nosné směry vědeckého zkoumání sociální struktury socialistické společnosti plnit a dále rozvíjet ve smyslu závěrů, které stanovil XVI. sjezd KSČ, a přispívat tak stále účinněji k dalšímu cílevědomému rozvoji naší socialistické společnosti i k soudobým ideologickým formám světového třídního zápasu v náročných podmínkách osmdesátých let.

Tyto myšlenky naplnily jednání první pracovní skupiny na sjezdu československých sociologů, které bylo věnováno právě problematice sociální struktury socialistické společnosti a vedoucí úloze dělnické třídy. Je nutno podtrhnout, že výše uvedené typické momenty pro soudobé sociologické zkoumání sociální struktury socialistické společnosti se nejvýrazněji a nejdosažněji projevují právě u vedoucí síly socialistické výstavby, dělnické třídy.

Jak zdůraznila ve svém vystoupení doc. dr. Marie Huláková, CSc., je *problematika výzkumu dělnické třídy*, její vedoucí úlohy a sociálního rozvoje, dynamickým těžištěm vývoje sociální struktury celé socialistické společnosti.

V tomto směru byl koncipován i výzkum *Dělnická třída v průmyslových závodech*, inspirovaný závěry XV. sjezdu KSČ a úkolem, který měl ÚFS ČSAV v Jednotném programu společenských věd v souvislosti s výzkumem sociálně třídní struktury v ČSSR.

Byl orientován na zkoumání dělnické třídy v její nejvyspělejší a nejorganizovanější složce, na průmyslovou dělnickou třídu. Výběr závodů, v nichž bylo provedeno konkrétní šetření, respektoval především odvětví, velikost závodu, technickou úroveň, výrobní tradici a typ sídla. Celkový rozsah souboru byl 1900 respondentů; do zpracování bylo zahrnuto 1830.

Koncepce výzkumu byla zaměřena na postižení reálných procesů v jejich dynamice i diferencích spjatých nejen s rozvojem dělnické třídy vcelku, ale i jejích některých skupin — například diferenciace související s odvětvím či s generační posloupností. Současně byly respektovány dlouhodobější vývojové perspektivy, v nichž dělnická třída vystupuje jako historický subjekt objektivně spjatý se společenským pokrokem, vědeckotechnickou revolucí a humanistickými hodnotami socialismu.

Byly vymezeny 4 problémové okruhy, jimž odpovídaly souhrnné hypotézy. Dominantní byla problematika práce jako činnosti, do níž se rozhodujícím způsobem promítají potřeby společnosti, dělnické třídy, dělnických kolektivů i jednotlivců a v níž se také zauzluží nejzávažnější problémy utváření způsobu života a ozřejmuje se místo dělnické třídy při prohlubování jeho socialistického charakteru.

Primárním zjištěním výzkumu je, že práce je chápána jako činnost prostupující ostatní životní sféry a skrze pozitivní vztah k práci je ve skutečnosti vyjadřován i pozitivní vztah k životu a ke společnosti. Celkem 87 % dotázaných vyjádřilo přesvědčení, že v práci je možno nalézt opravdové uspokojení a že vykonávaná práce je společensky důležitá. Vztah k práci prostupuje hodnotové orientace, a to jak ty, které jsou vázány na společensko-politický rámec, tak ty, které jsou vázány na soukromí. Výzkum prokázal, že dělníci spojují oblast práce s potřebou vlastní smysluplné aktivity, jež souvisí s potřebou rozumět světu a druhým lidem.

V souvislosti s problematikou práce byl respondentům předložen seznam jedenácti opatření, z nichž měli vybrat tři, o nichž se domnívají, že by měla být v závodě přijata, aby se mohlo lépe a kvalitněji vyrábět, a určit pořadí jejich důležitosti. Jako nejpalčivější se objevil problém organizace práce a modernizace výrobních zařízení. Mezi další významné položky patří opatření ke zlepšení pracovního prostředí, lepší využití pracovní doby a zdokonalení péče o pracující, celkové zlepšení vztahů mezi lidmi, zvýšení mezd a spravedlivější rozdělování odměn, lepší jednání ze strany nadřízených apod.

V souhrnných odpovědích je možno rozlišit rozdíly dané věkem, kvalifikací a pohlavím. S věkem se zvyšuje vědomí společenské důležitosti vykonávané práce, spokojenost s vlastní pracovní náplní a také oceňování vztahů vzájemné spolupráce. Mladí pracovníci naproti tomu častěji poukazují na nedostatky v organizaci práce, technické vybavení a nevyhovující pracovní prostředí.

Výzkum upozornil na specifika kategorie dělnic, která se projevují jak v jejich výrobě, tak společenské aktivitě. Přes méně tvořivý obsah vykonávané práce jsou dělnice s pracovní náplní častěji spokojeny. Častěji také zaujmají optimistické stanovisko k možnostem zvýšení produktivity práce na pracovišti, jsou častěji spokojeny s dosaženou úrovní technického rozvoje i s organizací práce, avšak méně často se skutečně podílejí na řešení problémů v těchto oblastech. Mají značně nižší příjem než dělníci, jsou však s platem spokojenější. Avšak přes tuto relativně vyšší spokojenost v oblasti práce hledají vlastní uspokojení častěji než muži mimo pracovní sféru.

Nepotvrdila se teze, že motivace k vyššímu výkonu je stále podmiňována především vyšší mzdou a dalšími materiálními výhodami. Zdá se, že materiální pobídky jsou účinné jen do určité příjmové hladiny. Nad ní se sice zájem o zvýšení příjmů nesnižuje, nicméně do popředí vystupuje řada dalších požadavků, které se netýkají úzce osobních cílů, ale jsou zaměřeny k sociálně ekonomickým předpokladům výroby. Míra nespokojenosti s platem se ukázala nižší než například míra nespokojenosti s pracovním prostředím, technickou vybaveností výroby či úrovní organizace práce.

Značné rezervy jsou v aktivním osvojení socialistického vztahu ke společenskému vlastnictví, v účasti na řízení a v pracovní iniciativě.

Zjištění výzkumu lze vztahovat k celkové charakteristice dělnické třídy v průmyslu, avšak jednotlivé objektivní problémy, spjaté s konkrétním postavením dělníků v práci, s jejím obsahem, charakterem, vybavením, perspektivou, úrovní technologie, rozdílností věku, kvalifikace a pohlaví, jež se různí podle odvětví, závodů a typů sídel, je nutné řešit tam, kde se obje-

vují, na jednotlivých závodech a v místech.

Globální úvahy o dělnické třídě musí být založeny na konkrétní analýze jejího objektivního postavení v sociálně třídní struktuře společnosti, na poznání stavu subjektivního osvojení společenských potřeb dělnickou třídou a na analýze vnitřní dialektiky sblížování v rámci sociálně třídní struktury naší společnosti. Jen tak lze proniknout k podstatě soudobých procesů změn sociálně třídní struktury socialistické společnosti, konkrétními poznatky obohacovat teorii a přispívat k cílevědomému řízení společenských přeměn komunistickou stranou.

Významnou úlohu *nadstavbových charakteristik v procesech sblížování tříd a sociálních skupin* zdůraznil ve svém vystoupení na zasedání pracovní skupiny doc. dr. František Kán, CSc., z fakulty Vysoké školy politické ÚV KSČ v Bratislavě.

Těžiskové referáty na zasedání 1. sekce přednesli dr. Antonín Matějovský, CSc. a ing. Jaroslav Jirásek, CSc. (oba z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha).

S. Matějovský se ve svém výkladu soustředil na *konkrétní sociologické výzkumy sociální struktury* provedené v posledním období. V roce 1978 byl v ČSSR proveden poměrně rozsáhlý sociologicko-statistický výzkum stavu a vývojových tendencí třídní a sociální struktury československé společnosti.⁽¹⁾ Hlavním důvodem jeho realizace byly potřeby společenské praxe. Při plnění linie XVI. a XV. sjezdu KSČ se i v oblasti řízení sociálního rozvoje československé společnosti stále výrazněji prosazuje leninské pojetí politiky jako třídní činnosti, organicky spojené s vědeckým poznáním. Získání konkrétních analytických údajů o stavu a vývoji sociální struktury československé společnosti jako jednoho z podkladů pro přípravu jejího dalšího rozvoje v období výstavby rozvinutého socialismu patří mezi hlavní úkoly uložené vedením KSČ společenskovědní frontě v rámci realizace úkolů XV. sjezdu strany.

Praktická potřeba konkrétního výzkumu stavu a vývojových tendencí třídní a sociální struktury byla také hlavním faktorem při vytvoření potřebných podmínek pro realizaci výzkumu; byl uskutečněn ve spolupráci s Federálním statistickým úřadem ČSSR jako sociologicko-statistické výběrové šetření.

Československá sociologie, zvláště pak Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV a Ústav filozofie a sociologie SAV, chápou tento výzkum jako mimořádnou příležitost prokázat možnosti, které poskytuje marxistická sociologie pro poznání mechanismů a zákonitostí procesů sociální reprodukce socialismu a především pro poznání specifík vývoje sociálního systému v etapě výstavby rozvinutého socialismu. Zároveň je jím dán významný impuls pro další rozvoj jak marxistické sociologické teorie sociální struktury, tak i pro zpracování mnoha metodologických i metodických otázek s výzkumem tohoto druhu spojených.

Je známo, že v československé sociologii bylo v uplynulých letech věnováno velké úsilí rehabilitaci základních principů marxismu-leninismu při vý-

(1) Výzkum byl proveden na souboru bydlícího obyvatelstva ČSSR ve věku od 15 do 70 let. Soubor šetřených jedinců byl vybrán vícestupňovým oblastním náhodným výběrem s použitím souboru bydlícího obyvatelstva, vyšetřovaného v tzv. Mikrocenzu 77. Tento soubor tedy tvořil oporu výběru. Výběrový soubor obsahoval 10 925 vybraných osob a 773 osob, které byly vybrány jako „náhradní“ v Praze, kde byla předpokládána vyšší migrace obyvatel. Šetření bylo provedeno celkem u 20 253 osob. Z nich zůstalo 2761 nevyšetřeno, většinou proto, že se odstěhovaly či zemřely. Ze 17 492 vyšetřovaných osob bylo do zpracování zahrnuto 17 280 bydlících obyvatel ČSSR.

kladu sociální struktury socialistické společnosti. Platnost marxistické teorie tříd o vedoucí úloze dělnické třídy i v období celého vývoje socialismu tvoří v současné době teoretické východisko všech prací věnovaných problematice sociálního vývoje v československé společnosti. V řadě prací se setkáváme se snahami překročit tuto poměrně dosti obecnou rovinu výpovědi. Jsou spojeny s dvěma teoretickými postuláty: První z nich tvoří různé varianty postižení stavu a vývoje sociální struktury socialistické společnosti v dialektice ekonomické a sociální reprodukce.(2) Druhou pak tendence zachytit současný stav socialismu jako jednu z etap (fází) vývoje socialismu samého. Jde tedy o proud marxistického myšlení, který akcentuje relativní „samostatnost“ socialismu s vlastními zákonitostmi vývoje. Tato druhá tendence rozvíjení sociologické teorie sociální struktury socialismu nalézají svůj konkrétní výraz v prosazující se periodizaci sociálního vývoje socialismu a ve specifikaci hlavních charakteristik jednotlivých etap tohoto vývoje.

Z vývoje marxistické sociologie i ze zkušeností politického vývoje československé společnosti vyplývá zcela jednoznačně správnost myšlenky, že pro správné řízení socialistické společnosti (a tím i pro adekvátní poznání zákonitostí jejího vývoje) je nezbytná znalost dosažené úrovně vývoje tříd a sociálních skupin a že jakékoli snahy urychlit proces sbližování tříd a sociálních skupin bez ohledu na objektivní situaci vedou k poruchám ve vývoji socialismu, či dokonce k oslabení celkové produktivity socialistické společnosti a k zabrzdění dynamiky jejího rozvoje.

Proto bylo již na počátku přípravy výzkumu třídní a sociální struktury československé společnosti jasné, že při formulaci koncepce výzkumu nelze uplatňovat jen obecné principy marxisticko-leninského výkladu sociální struktury socialistické společnosti. Druhá rovina, z níž vyplývá koncepce výzkumu, navazuje na dosavadní pokusy zachytit specifické rysy třídní a sociální struktury socialistické společnosti v ČSSR v současné etapě jejího vývoje. V této rovině ovšem není zatím k dispozici ucelená, kompletní sociologická teorie. Dosavadní práce naznačují obrysy, základní teze takové teorie, přičemž některé z nich mají spíše charakter obecnějších sociologických hypotéz než teoretických zobecnění.(3) Za hlavní tezi, kterou lze odvodit z dosavadních snah o konkrétnější postižení dialektiky vývoje sociální struktury socialistické společnosti, lze proto pokládat především metodologický závěr o důsledcích kvalitativních přeměn společnosti v závislosti na výsledcích socialistické revoluce: odstranění antagonismů vlastnictví výrobních prostředků mění váhu jednotlivých definičních znaků tříd.(4)

Změny jednotlivých stránek třídního a sociálního postavení ve společnosti neprobíhají rovnoměrně (v jiné formulaci vazby mezi jednotlivými charakteristikami třídního a sociálního postavení jsou méně těsné než v podmínkách třídně antagonistické společnosti), a proto ten metodologický postup, který pracuje se syntetickým vyjádřením třídního či sociálního postavení, není pro podmínky výzkumu třídní a sociální struktury socialismu dostatečně přesný.

Dalším významným zjištěním, na něž v rovině konkrétních výpovědí o sociální struktuře socialistické společnosti výzkum navazuje, je zdůraznění významu procesů sociální reprodukce pro vymezení aktuálních charakteristik

(2) Nejvýraznější například Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.

(3) Viz například Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha, Horizont 1978.

(4) Charvát, F. — Večerník, J.: *Třídy a vrstvy v buržoazní sociologii*. Praha, Svoboda 1978.

tříd a sociálních skupin. Způsob reprodukce jednotlivých sociálních skupin není jen ukazatelem vývojových tendencí sociální struktury socialismu. Je i významnou charakteristikou dosažené úrovně jejich socialistického rozvoje a v tomto smyslu vstupuje i do souboru „definičních“ znaků socialistických tříd a sociálních skupin.

Konečně se v koncepci výzkumu odráží i poučení z dlouhodobých diskusí o vztahu teorie a empirie v marxistické sociologii, diskusí, které zvláště v československé sociologii probíhají velmi intenzívně. Určitý aktuální výsledek těchto diskusí představuje zdůraznění potřeby rozvíjet empirický výzkum v rámci marxistické sociologie tak, aby nejen jeho obsah, ale i metodika byly důsledně spojeny s marxisticko-leninským pojetím socialistické společnosti a aby použité metody a techniky výzkumu umožňovaly převedení získaných empirických poznatků do roviny sociologické teorie. Z hlediska konkrétního stavu sociologického poznání sociální struktury československé společnosti v současné sociologii se jeví konkrétní empirický výzkum stavu a vývoje sociální struktury jako nezbytná podmínka dalšího rozvoje této oblasti sociologického poznání. Nejde pochopitelně o proklamaci priority empirického poznání ve výstavbě marxistické sociologie. Jde především o potřebu verifikovat ty sociologické hypotézy, které byly o stavu a vývojových tendencích tříd a sociální struktury již formulovány, popřípadě konkretizovány v etapě příprav výzkumu. Jde o to vytvořit základ pro další rozvoj teoretických rozborů sociální struktury naší společnosti, a to tím, že výzkum přinese podněty pro další, zobecňující úvahy. Jinak řečeno, pokusy o specifikaci charakteristik dosažené úrovně sociálního vývoje naší společnosti i odhad dalšího vývoje nemohou být výlučně založeny na rozpracování teorie. Stejně jako je pro další vývoj společenskovedního poznání nezastupitelné rozpracování teoretických koncepcí socialismu, je další pokrok sociologického poznání závislý na realizaci empirických výzkumů. Pokrok sociologického poznání socialismu je podmíněn respektováním dialektické jednoty empirie a teorie. A vzhledem k tomu, že současná fáze sociologického poznání sociální struktury československé společnosti zvyrazňuje nezbytnost doplnění a „oživení“ teoretických koncepcí dostatečně rozsáhlým empirickým materiálem, je realizace rozsáhlého empirického výzkumu tříd a sociální struktury naší společnosti nezbytným předpokladem dalšího rozvoje sociologie, a to ve všech jejích gnoseologických rovinách.

Na základě naznačených úvah o teoretickém a obecně metodologickém zájmu výzkumu tříd a sociální struktury ČSSR byl specifikován cíl, respektive cíle výzkumu a zpracována jeho metodika.

Cíl výzkumu, obecně určený jako empirické zachycení jevové podoby současného stavu a vývoje tříd a sociální struktury v Československu, je rozčleněn do několika navzájem souvisejících úloh: První úloha vyplývá z pojetí sociální struktury naší společnosti jako struktury založené na třídním rozdělení společnosti. V období socialistické výstavby ovšem třídy kvalitativně a kvantitativně změnilы svůj charakter a liší se, stejně jako celek sociální struktury, zásadně od tříd a sociální struktury kapitalismu. Proto i jejich hranice jsou volnější (v jevové podobě méně zřejmé) a mění se i váha, význam jednotlivých charakteristik určujících sociální postavení jedinců i skupin naší společnosti.

Prvním cílem výzkumu tříd a sociální struktury socialismu je tedy konkretizace sociologického poznání hranic mezi jednotlivými třídami a skupinami.

Druhý souvisí s hypotézou o postupném sblížování tříd a sociálních skupin v socialistické společnosti a se vznikem nových (přesněji řečeno se zvyrazně-

ním), dalších rovin sociální diferenciace společnosti. Dalším cílem je tedy prověření hypotéz o „nových dimenzích“ sociální diferenciace socialistické společnosti.

Třetí cíl je spojen s principem vedoucí úlohy dělnické třídy v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Diskuse o tom, jak se v sociální realitě tato vedoucí úloha projevuje, se promítají ve zvýšeném zájmu, který je ve výzkumu postavení a úloze dělnické třídy věnován. Měl by přispět ke konkrétnějšímu zachycení projevů vedoucí úlohy dělnické třídy v nových historických podmínkách.

Další úloha výzkumu vyplývá z předpokladu o nutnosti sledovat vývoj sociální struktury ve všech jeho významných dimenzích. Především jde o zachycení reprodukčních mechanismů jednotlivých tříd a sociálních skupin, mechanismů, které jsou významnou součástí aktuálního sociálního postavení. Ve výzkumu je tato „časová osa“ sledována jak v rovině individuálního života (v klasickém pojetí intergenerační a intragenerační mobility), v rovině sociálního času, tj. tak, že jsou sledovány možné důsledky historických změn naší společnosti podle situace v časových bodech pro tyto změny zvláště důležitých, i tak, že způsob výběru zkoumané populace umožňuje srovnání sociálního vývoje podle charakteristik jednotlivých generací. Metodika výzkumu zachovává možnost srovnání výsledků s výsledky tematicky obdobného výzkumu československé společnosti z roku 1967.

Sledování různých rovin vývoje sociální struktury československé společnosti směřuje k ověření předpokladu o postupné stabilizaci sociální struktury socialistické společnosti v období výstavby rozvinutého socialismu.

Výzkum, i když v zásadě realizovaný na souboru jedinců, sleduje i sociální charakteristiky těch složek sociální struktury, které v této struktuře jako reálné jednotky existují. Jde především o rodinu a pracovní kolektiv. Rodina je přitom chápána nejen jako příbuzenský svazek, ale jako reálná sociální jednotka, tj. společenství lidí, kteří žijí v jednom bytě, společně hospodaří a využívají určitý životní standard. Pokud jde o pracovní kolektiv, je sledován na základě údajů o charakteru zaměstnání, technickém vybavení práce, organizaci práce apod.

Často formulovaná hypotéza o souvislosti mezi sociální mobilitou a prostorovou migrací obyvatelstva je ve výzkumu ověřována velmi podrobným způsobem. V podstatě každému z bodů, v nichž sledujeme místo zkoumaných jedinců v „sociálním prostoru“ československé společnosti (a to jak v současnosti, tak v retrospektivě), je přiřazena indikace místa tohoto jedince v geografickém prostoru ČSSR. Tyto podrobné údaje zachycující demografickou strukturu sledované populace budou využity i k řešení některých speciálních úloh překračujících rámec sociologie (např. prostorová diferenciace a geografická mobilita).

Z uvedeného výčtu hlavních úloh a hypotéz výzkumu je zjevné, že jde o získání informací potřebných pro řešení celé baterie úloh, významných vzhledem k současnému stavu sociologického poznání problematiky stavu a vývoje sociální struktury ČSSR. Toto do jisté míry extenzivní zaměření je zdůvodněno jak absencí řady spolehlivých dat o sociální struktuře, použitelných pro analýzu, tak jistými rozpaky, s nimiž se v současné československé sociologii setkávají rozbory založené pouze na statistických datech — získaných statistickou evidencí obyvatelstva.

Metodika výzkumu, zpracovaná na základě základních hypotéz, je do jisté míry ovlivněna organizačním zajištěním výzkumu. Jak již bylo řečeno, výzkum byl organizován jako sociologicko-statistické řešení a uskutečněn ve spolupráci s Federálním statistickým úřadem. Tato skutečnost ovlivnila jak

obsah zjišťovaných informací (např. do výzkumu nebyly zařazeny otázky stavu a vývoje reflexe — odrazu sociální struktury ve vědomí naší společnosti), tak volbu výzkumných technik (instrumentů).

Byly použity dvě hlavní techniky sběru dat: tzv. „dotazník pro jednotlivce a domácnost“ (ze sociologického hlediska jde o standardizovaný rozhovor s uzavřenými otázkami) a tzv. „dotazník pro organizaci“. Dotazník pro organizaci byl poslán poštou zaměstnavatelské organizaci šetřeného (zkoumaného) jedince a vyplňován pracovníky osobního oddělení této organizace. Formálně šlo o statistické hlášení pro potřeby FSÚ.

Sociální postavení bylo zjišťováno souborem znaků kategorizovaných tak, aby byla zachována možnost komparace získaných dat se statistickými údaji (např. údaje ze sčítání lidu z tzv. Mikrocenzů).

Jde o tyto ukazatele:

- stupeň ekonomické aktivity,
- postavení v zaměstnání,
- postavení v řízení,
- charakter práce,
- vlastnický sektor zaměstnavatele,
- hospodářské odvětví,
- úroveň dosaženého vzdělání.

Tyto údaje byly zjišťovány u všech zkoumaných jedinců jak v době provedení výzkumu, tak v retrospektivě individuálního života i historického vývoje, dále u generace jejich rodičů a dětí, popřípadě partnerů (manželé, manželky).

Pro současné, respektive poslední zaměstnání zkoumaných jedinců byla použita *Jednotná klasifikace zaměstnání*, která je dosud nejpodrobnějším pokusem o statistické zachycení profesní struktury populace.

Posledním údajem z tohoto souboru charakteristik sociálně ekonomického postavení byl údaj o místě bydliště jak v současnosti, tak v individuální a historické retrospektivě.

Některé z výše uvedených charakteristik byly ve výzkumu sledovány podrobněji (například „vzdělanostní dráha“ jedince a změny rodinné situace), ovšem jen pro soubor přímo zkoumaných jedinců.

Další okruh sledovaných údajů byl specifikován jen pro přímo sledovanou populaci a zjišťován v době provedení šetření. Byly to především příjmy, kvalifikace a její využití v zaměstnání, rozsáhlý soubor informací o sociálních aktivitách sledovaných jedinců, dále údaje o pracovní aktivitě a iniciativě, o struktuře mimopracovních aktivit, o rozsahu a způsobu využití dovolené. Zvláštní pozornost byla věnována politické a veřejné aktivitě. Jiným doplňkem těchto informací (a svého druhu experimentem) bylo zjišťování údajů o zdravotním stavu zkoumané populace.

Poslední soubor údajů charakterizuje ty složky sociální struktury, v nichž jsou zkoumaní jedinci zařazeni, v nichž reálně neexistují, tj. o rodinu a pracovní kolektiv.

Pokud jde o rodinu, bylo kromě údajů o sociálním postavení zkoumaných jedinců sledováno i složení jejich domácností, kvalita bydlení a vybavenost domácností předměty dlouhodobé spotřeby.

Pokud jde o pracovní kolektiv, byly sledovány tyto parametry: technické vybavení práce, velikost pracovního kolektivu, pracovní režim, soubor charakteristik zaměstnavatelské organizace (druh vlastnictví, převažující činnost, druh organizace, počet pracovníků, průměrná mzda).

Část uvedených údajů byla zjišťována jen dotazníkem pro jedince a do-

mácnost, část jen dotazníkem pro organizace. Poměrně malá část údajů byla zjišťována oběma technikami, což umožňuje určité ověření spolehlivosti získaných informací.

Stručná, souhrnná a komplexní charakteristika obsahu výzkumu třídní a sociální struktury československé společnosti je poměrně obtížná. S jistým zjednodušením lze říci, že ve výzkumu jde především o získání informací potřebných pro odpověď na následující otázky:

- Jaký je současný stav třídní a sociální, vnitrotřídní a vnitroskupinové diferenciace naší společnosti. Které ze skupin (v rámci vnitrotřídní diferenciace) a v jaké míře jsou „nosiči“ nejvýraznějších charakteristik vývoje třídního postavení.
- Které vývojové tendence a s jakou intenzitou charakterizují současnou etapu vývoje třídní a sociální struktury československé společnosti. V jaké míře se v současné etapě projevuje proces postupného sblížování tříd a sociálních skupin, současný stav a možné perspektivy dalšího uvolňování vazeb mezi komponenty sociálně ekonomického postavení.
- Jaká je míra souvislosti dalších charakteristik sociálního postavení (životní úroveň, sociální aktivity apod.) s podstatným určením sociálně ekonomického postavení.
- Které skupinové (institucionální) systémy (rodina, pracovní kolektiv, lokalita) mají sociální strukturu reflektující reálný sociální kontext současné československé společnosti.

V souladu s východiský výzkumu byla věnována prioritní pozornost ekonomicky aktivní populaci a v rámci této populace zvláště dělnické třídě.

Dosavadní výsledky interpretace dat zdaleka nepředstavují konečné zhodnocení informací, které byly výzkumem shromážděny. Avšak již v tomto stadiu potvrzují správnost teoretických základů výzkumného projektu. Jde především o to, že výzkum na rozsáhlém empirickém materiálu verifikuje správnost pojetí socialismu jako společnosti sociálně a třídně diferencované. Základní třídy a sociální skupiny, které podle současných teoretických koncepcí tvoří sociální strukturu, respektive jádro sociální struktury socialismu, existují v realitě soudobého socialismu, nejsou tedy pouhými „ideologickými konstrukcemi“.

Další významný poznatek spočívá v potvrzení teze o sblížování charakteristik jednotlivých tříd a sociálních skupin v současném Československu. Tato tendence je z hlediska specifik historického vývoje ČSSR zvláště významná vzhledem k tomu, že obsahuje i výsledky procesu vyrovnávání sociální struktury ČSR a SSR. Bylo by ovšem přílišným zjednodušením předpokládat, že proces sblížování tříd a sociálních skupin probíhá mechanicky. Provedené rozborů empirických údajů ukazují tento proces jako vnitřně protikladný, jako proces, v němž se „vzdálenosti“ mezi jednotlivými složkami sociální struktury nejen „zmenšují“, ale i „zvětšují“. Konkrétněji řečeno, výsledky provedených analýz potvrzují, že obecná tendence k sblížování základních tříd a sociálních skupin je provázena růstem jejich vnitřní diferenciace. Podobně i postupné vyrovnávání sociální struktury ČSR a SSR (situace koncem sedmdesátých let opravňuje konstatovat, že sociální struktura ČSR a SSR je v mnohých aspektech téměř identická) obsahuje jako svou integrální součást různou míru „vzdáleností“ mezi jednotlivými třídami a sociálními skupinami v obou republikách. Vzhledem k tomu, že vyrovnávání sociálních struktur ČSR a SSR je výsledkem rychlejšího ekonomického a sociálního rozvoje SSR, je oprávněné tvrzení, že sblížování v jedné oblasti společenských vztahů může vyvolat větší difference v jiné oblasti.

Výsledky rozboru dat potvrzují i ty názory, které chápou vývoj sociální struktury socialismu jako proces, jenž na jedné straně sice sociální vztahy zjednodušuje (především díky odstranění soukromovlastnických vztahů), na druhé straně však — ve srovnání s předcházejícími etapami sociálně ekonomického vývoje — vytváří složitější a rozmanitější síť sociálních vztahů, a tím i složitější sociální strukturu. Údaje z výzkumu zároveň nabízejí možnost vysvětlení této situace jistými disproporcemi, nerovnoměrnostmi, „desynchronizací“ vývoje jednotlivých stránek sociální struktury. Tak například je zjevné, že změny struktury vlastnických vztahů a změny odvětvové struktury proběhly radikálněji a rychleji než změny v obsahu a charakteru práce. Není pak překvapující, že v celku faktorů, které ve svém souhrnu určují postavení jednotlivých sociálních skupin v sociální struktuře, roste „váha“ společenské dělby práce, operacionalizované obsahem a charakterem práce.

Podobné projevy nerovnoměrnosti vývoje sociální struktury byly zjištěny při srovnávání sociální diferenciace ve sféře práce a ve sféře „nepráce“. Spočívají hlavně v tom, že zatímco ve sféře práce zůstávají sociální difference relativně stabilní, ve sféře „nepráce“ jsou tyto difference často menší, někdy až zanedbatelné. Řada charakteristik „podmínek života“ mimo pracovní proces se v současném Československu stala „sociálně neutrální“, při zachování rozdílů v obsahu a charakteru práce.

Toto uvolnění závislosti mezi jednotlivými komponenty sociálního postavení má svou paralelu v uvolnění vazeb jednotlivých dimenzí sociální struktury v širším slova smyslu. I když výzkum potvrzuje oprávněnost pojetí socialismu jako společnosti sociálně a třídně diferencované, podporuje zároveň ty názory, které chápou sociální strukturu socialismu jako systém tvořený řadou subsystémů, jejichž vzájemné vazby jsou například ve srovnání s kapitalismem daleko volnější. Takovým typickým příkladem je vazba sociálně třídní a prostorové struktury naší společnosti. Dnes například žije ve venkovských sídlech více dělníků než ve městech.

V souhrnu se tedy i v empirických datech jeví socialismus jako složitější, vývojově vyšší stadium společenského vývoje. Uvolnění („inkonzistence“) vazeb mezi komponenty sociálního postavení i mezi jednotlivými dimenzemi sociální struktury je jedním ze základních zdrojů této složitosti sociálních vztahů v socialismu. Vede pochopitelně i k menší „jednoznačnosti“ sociálních polí, opravňuje existenci „hraničních sociálních skupin“. Z hlediska historického pokroku podmiňuje objektivně podstatné rozšíření prostoru pro aktivitu subjektu. Na druhé straně ovšem může vést k vzniku historicky nových diferenciací, rozdílů, popřípadě i rozporů. Z hlediska metodologie výzkumu sociální struktury vysvětluje relativní růst významu demografické či prostorové struktury společnosti a vysvětluje nutnost zkoumat i specifické zákonitosti pohybu těchto subsystémů.

Zpracování dat z výzkumu potvrdilo i správnost výchozího předpokladu, podle něhož již nelze současnou sociální strukturu socialismu analyzovat jen podle části populace (např. podle mužské populace, jak to bylo provedeno v tzv. Mikrocenzu 1967, či podle „přednostů domácností“ tj. podle metodiky Mikrocenzů FSÚ). Zdrcující většina současné populace (ve věku od 15 do 70 let je to téměř 90 %) žije v manželství a více než třetina těchto manželství je sociálně heterogenní. I tato skutečnost zčásti vysvětluje nesoulad sociálního postavení jednotlivce ve sféře práce a nepráce.

V celkovém pohledu se sociální struktura naší společnosti jeví ovšem jako značně vyrovnaná, jako sociální struktura, v níž absentují výrazné sociální difference. Toto zjištění, empiricky potvrzující, že socialismus vytváří pro stále větší část občanů prostor osobnostního rozvoje, je nutno doplnit dvěma závaž-

nými upozorněními. Přetrvávající diferenciaci v obsahu a charakteru práce identifikuje i pro další etapu objektivní základ vedoucí úlohy dělnické třídy v etapě budování rozvinutého socialismu a nezbytnost věnovat sociálnímu rozvoji dělnické třídy zvýšenou pozornost. Poměrně vysoká úroveň homogenizace životních podmínek v současné československé společnosti zároveň definuje naši společnost jako společnost, která by pravděpodobně reagovala citlivěji na krizové jevy v oblasti ekonomiky či v sociální sféře než společnosti výrazně sociálně diferencované.

Naznačené výsledky zdaleka nevyčerpávají možnosti, které výzkum pro konkretizaci našich poznatků o reálném socialismu poskytuje. Platí to i proto, že zatím nebylo možné systematicky zpracovat některé specifické úlohy, pro něž výzkum poskytuje datovou základnu. Jde například o analýzu závislosti mezi sociálně třídní strukturou a demografickým chováním populace, o rozbor vztahů mezi prostorovou a sociální strukturou, včetně zjištění závislosti mobilních a migračních procesů atd. Výzkumný kolektiv je přesvědčen, že prezentace dosažených výsledků výzkumů sociálně třídní struktury umožní navázat konkrétnější spolupráci s dalšími výzkumnými kolektivy i pracovišti, a to jak při využití získaných dat, tak při rozvíjení výzkumného programu.

Prakticky paralelně s tímto výzkumem byl uskutečněn z hlediska rozsahu dosud největší mezinárodní srovnávací výzkum sblížování dělnické třídy a sociální skupiny inteligence v podmínkách socialistické společnosti, který v 6 účastnických zemích (BLR, ČSSR, MLR, NDR, PLR, SSSR) obsáhl zhruba 12 tisíc respondentů. Jeho cílem je analyzovat procesy sblížování dělnické třídy a technické inteligence ve sféře obsahu a charakteru práce, materiálních podmínek života, sociální mobility, vzdělání a kvalifikace, kulturního života a sociálně politických aktivit.

I zde se potvrzuje, že sblížovací procesy probíhají s řádově vyšší intenzitou v oblasti „nepráce“ než v pracovní sféře.

V současné době jsou práce ve stadiu přípravy souhrnné monografie založené na výsledcích výzkumu, jakož i řady dalších [jak multilaterálních, tak i bilaterálních] výstupů.

Vystoupení s. Matějovského ukázalo, jaký relativně bohatý fond empirických poznatků (mimořádně velmi náročně získaný) je v současné době k dispozici pro teoretickou interpretaci a zobecnění. Zatím byl využit při plnění jednotného programu společenských věd pro zpracování hlavní výsledné expertizy *Vývoj sociálně třídní struktury naší společnosti a růst vedoucí úlohy dělnické třídy*.

V této souvislosti poznamenejme, že pro studium sociální struktury socialistické společnosti, zejména pak jejích reprodukčních aspektů, má mimořádný význam *výzkum mládeže*, jak se o tom ve svém vystoupení na jednání pracovní skupiny zmínil dr. *Vladimír Dubský*, CSc., Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha.

Rostoucí nároky etapy budování rozvinutého socialismu ve svých důsledcích představují i zvýšené požadavky na zkoumání významné části naší populace — mládeže. Výzkumu různých aspektů této sociální skupiny byla věnována nemalá pozornost odborníků již v předcházející pětiletce. V řadě oblastí bylo přitom dosaženo nemálo vědecky zajímavých a společensky prospěšných poznatků.

Náročnost soudobých podmínek, za nichž se realizuje působení společenských institucí na mládež a v nichž mladí lidé působí jako významný aktivní činitel socialistické výstavby naší společnosti, si objektivně vynutila koncipovat základní výzkum mládeže pro období 1981—85 na takové úrovni a tako-

vým způsobem, aby řešil podstatné otázky života a činností naší mladé generace na požadované vědecké úrovni a přinesl co nejvíce poznatků využitelných ve společenské praxi. Zatímco v rámci základního výzkumu v letech 1976 až 1980 byl problematice mládeže vyhrazen jeden hlavní úkol a některé aspekty byly řešeny jako určité celky v dalších dílčích úkolech, je tematice mládeže v 7. pětiletce věnován ve státním plánu základního výzkumu podstatně větší prostor: její výzkum se realizuje na úrovni stěžejního směru, který je chápán jako směr rozvojový, tzn. bude v souladu s řešitelskou kapacitou a materiálním zabezpečením postupně rozšiřován o společensky potřebné výzkumné obsahové okruhy.

Stěžejní směr VIII-10 představuje svým badatelským zacílením, počtem, vnitřním členěním a skladbou řešitelských pracovišť potřebnou bází, jež umožní koncentrovat a koordinovat zhruba tři čtvrtiny existujících výzkumných kapacit řešících problematiku naší mládeže. V současné době je tvořen čtyřmi hlavními úkoly, jež se dále člení na šestnáct dílčích úkolů. Jejich řešitelé si vytkli za cíl zkoumat podstatné aspekty života a činností naší soudobé mladé generace. Patří k nim rozbor podmínek života dětí a mládeže naší společnosti, zejména základních sociálních jistot. Budou studovány změny sociálně třídní struktury naší mládeže jako významného činitele změn sociálně třídní struktury celé společnosti, faktory sociálně ekonomického rozvoje pracující mládeže. Bude rovněž analyzován celý komplex otázek souvisejících s formováním a reprodukcí socialistické inteligence. Výzkumní pracovníci budou dále rozpracovávat problematiku jednoty a návaznosti generací a zkoumat otázky komunistické výchovy.

I v této pětiletce se řeší některé aspekty výzkumu mládeže v rámci jiných hlavních úkolů a v různých výzkumných institucích aplikovaného výzkumu. Nastávající období je charakteristické prohlubující se mezinárodní spoluprací v oblasti výzkumu mládeže. Tento trend se týká jak mnohostranné spolupráce, tak i rozšiřujících se kontaktů na bázi dvoustranných styků výzkumných pracovišť řešících tematiku mládeže. V tomto smyslu výzkumníci socialistických zemí vytvářejí cílevědomě příznivější podmínky pro větší koordinovanost a koncentrovanost mezinárodní vědecké spolupráce v oblasti výzkumu mládeže.

Řešení stanovených úkolů stěžejního směru VIII-10 předpokládá těsnější spolupráci jednotlivých oborů, interdisciplinární přístup a akcentuje komplexnost řešení tematiky mládeže. Mládež je chápána jako objekt společenského působení a současně důležitý subjekt budování rozvinutého socialismu, jako významný činitel procesů společenské reprodukce. Takové chápání dovoluje zkoumat rozvoj naší soudobé mládeže jednak tradičně jako výsledek společenských procesů, jednak jako součást těchto procesů. V procesu rozšířené reprodukce naší společnosti je pak mládež zkoumána jako objekt i aktivní subjekt, jako jeden z podstatných činitelů tohoto celospolečenského procesu, mladá generace je chápána jako objekt a subjekt společenského pohybu socialistické společnosti.

Tento přístup poskytuje nové možnosti ve výzkumu sociální struktury, v níž jsou všechny čtyři hlavní úkoly stěžejního směru VIII-10 více nebo méně spjaty. Řešitelé chápou sociální strukturu mládeže jako integrální součást sociální struktury společenských vztahů a z nich vyplývajících sociálních diferencí. Tato koncepce dovoluje odhalit objektivní a reálný význam mladé generace nejen pro její vlastní rozvoj, ale i pro výzkum sociální struktury celé společnosti a pro další vývoj společenských vztahů etapy výstavby rozvinutého socialismu.

Lze předpokládat, že tato koncepce umožní formulovat obecnější tendence,

kteří určují postavení a úlohu dnešní mládeže v procesu reprodukce celé naší společnosti. Řešení daných výzkumných úkolů by mělo přispět k objasnění toho, jak se mladí lidé podílejí na jednotlivých mechanismech společenské reprodukce, které mechanismy jsou určující pro formování sociální skupiny mládeže jako celku i jednotlivých skupin a jak se podílejí na formování naší mladé generace.

Vystoupení druhého z hlavních referujících na zasedání první sekce s. ing. Jaroslava Jirásky, CSc., pouze zdánlivě překročilo tematiku jejího jednání. Bylo informací o nedávno dokončené *prognostické práci o vývoji naší společnosti do roku 2000* se zvláštním zřetelem k utváření socialistického životního způsobu. Mimořádný zájem, který vystoupení s. Jirásky vyvolalo, ukazuje, jak se právě prognostické formy vědecké práce stávají aktuální pro sociology zabývající se problematikou výzkumu sociální struktury.

Výstavba rozvinuté socialistické společnosti v naší vlasti představuje revoluční proces, který nemůže spočívat na problému růstu, ale zahrnuje v sobě kvalitativní přeměny. Způsob zajišťování materiálního základu pro společenský rozvoj spočívající na rozšiřování hospodářské masy se již vyčerpává — a to nejen pro limity výrobních zdrojů (pracovních sil, paliv a surovin, investic). Vyčerpává se všeobecně, historicky; nemůže již fungovat jako materiální základna pro růst životní úrovně lidu ani pro soutěž se soudobým kapitalismem.

Koncem našeho století se zauzlila řada problémů, které vůči našemu společenskému rozvoji vystupují jako vnější, s nimiž musíme počítat jako s trvalou okolností plánovitého budování socialistické společnosti. Patří k nim nová zhoubná mezinárodní činnost imperialistických centrál, nutnost posílit semknutost socialistických sil, hájit mírový život na naší planetě, přispívat k uvolnění mezinárodního napětí a rozvoji spolupráce mezi národy, dále problémy integrace rozvojových zemí do globálního rozvoje (a z našeho hlediska spojení se zeměmi demokratické a socialistické orientace), a konečně problémy světového deficitu výživy, zdrojů energie a surovin, vzdělanosti a kultury. Socialistické země jsou povolány ukazovat cestu ze soudobých problémů, obracet duchovní a materiální síly společnosti k mnohotvárným potřebám lidu, uvolňovat dráhu rozmachu lidových mas.

XVI. sjezd KSČ znovu ukázal jednotu našich vnějších a vnitřních úloh společenského rozvoje a zdůvodnil aktuální potřebu obratu ve způsobech uskutečňování strategické linie výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Rozvoj naší socialistické společnosti na vstupu do osmdesátých let se již nedá opírat o návyky sedmdesátých a nelze vystačit s „menšími úpravami“.

Neodkladný obrat ve způsobech zajišťování výstavby rozvinuté socialistické společnosti, jehož jádro tvoří odpoutání naší společnosti od setrvačných sil extenzivního hospodářství a přechod k intenzivnímu hospodářství, výrazně zesiluje potřebu strategického společenského rozhodování. Před společenskou vědu se staví naléhavý požadavek prohloubit teoretické základy pro tvorbu plánovaných prognóz, komplexních programů, výhledových plánů, identifikovat klíčové problémy a formulovat hypotézy dlouhodobého společenského vývoje.

Na podnět ÚV KSČ zadala vláda ČSSR svým státním orgánům vypracování dlouhodobého výhledu do roku 2000 a přizvala k této práci také ČSAV. Federální vláda spojila zadání této práce s určitou cílovou představou, že v průběhu příštích dvaceti let bude možné u nás vybudovat rozvinutý socialismus. Jako materiální základ uvažovala zdvojnásobení národního důchodu a dalších devatero předpokladů týkajících se urychlení vědeckotechnického pokroku,

zesílení mezinárodní dělby práce a spolupráce, rozvinutí schopností a sil společenského subjektu.

Náročná úloha vytvoření dlouhodobého výhledu je rozvržena do tří etap, které by měly být završeny k roku 1987. Potom by dlouhodobý výhled — do něž vstupují i vědecké prognózy ČSAV — měl tvořit trvalou součást společenského řízení. Byla dokončena první etapa prací, a to umožňuje zpětně přehlédnout vykonané dílo, zhodnotit, čeho bylo dosaženo a vyvodit poučení pro další zdokonalení vědeckého prognózování.

ČSAV se na tvorbě dlouhodobého výhledu podílí dvěma řadami teoretických podkladů. Jednu z nich vypracovávají ústavy přírodních a technických věd a týká se rozvoje vědy a osvojování vědeckotechnické revoluce. Druhou vypracovávají společenské vědy a jejím cílem je hypotetický obraz budoucí rozvinuté socialistické společnosti jako celku.

Postupně se obě řady hypotéz budou sblížovat na hypotéze o spojitém společensky formativním účinku vědeckotechnické revoluce a předností socialistického výrobního a životního způsobu.

Při zahájení prací na hypotéze společenského vývoje do roku 2000 bylo třeba se kriticky vyrovnat s tím, co v tomto směru bylo vykonáno již dříve. (V době od druhé poloviny padesátých let do první poloviny sedmdesátých let byly provedeny 4 série dlouhodobých prognóz). Podstatným vyústěním bylo přesvědčení, že k vyšší společenské účinnosti prognózy je třeba postavit se „do středu“ společnosti, zaujmout pozici celospolečenských potřeb a rovněž zahrnout do prognózy především rozvoj vědy a technický pokrok a sociální rozvoj.

Oprávněnost tohoto názoru potvrdilo i studium podobných a již vyzrálějších prací v SSSR a náběhy k dlouhodobým prognózám v dalších socialistických zemích. Ostatně víceméně shodné poznatky se výtěžily i z kritického rozboru nových velkých prognóz v západních zemích. Vědecké hypotézy se staly nepoměrně komplexnějšími než dříve, zároveň z nich však plastičtěji vystupuje význam osvojování nových vědeckotechnických vymožeností spolu s rozvojem subjektivních schopností a sil.

Bylo potom třeba určit charakter vědecké prognózy a odlišit ji od jiných součástí dlouhodobého výhledu, od bezprostředně plánovaných prognóz, dlouhodobých komplexních programů, hlavních směrů rozvoje atp. Neběží ani tak o práci s empirickými daty podle nějaké předem stanovené metodiky a souboru ukazatelů, nýbrž hlavně o obnažení protikladné zákonitosti společenských procesů, nalezení „zlomových čar“, kdy dříve nosné procesy ztrácejí sílu a vývoj začíná od nové základny, o identifikování hlavních problémů a nalezení jejich řešení.

K úvodním pracím patřilo vytvoření určité modelové představy o pohybu společnosti. Zvláštnost byla v tom, že tato představa spočívala na sociální půdě: nevycházelo se od ekonomického základu k ekonomickému produktu, nýbrž od sociální kvality obyvatelstva — přes ekonomiku, kulturu, ideologii, životní způsob a společenské vztahy — k nové vyšší sociální kvalitě obyvatelstva. Ukázalo se to zatím příliš náročné a úvodní představa byla nakonec zjednodušena: Společnost byla podmíněně rozdělena (samozřejmě jen v určitém přiblížení) na dvě velké sféry: ekonomickou a sociální. Z kombinace alternativ jejich dynamiky vyšly čtyři základní varianty společenského vývoje:

- obě sféry se vyvíjejí spíše jen setrvačně
- první se vyvíjí rychleji
- druhá se vyvíjí rychleji
- obě se vyvíjejí progresívně a harmonicky.

Myšlenkový experiment založený na tomto zjednodušeném schématu potvrdil, že musíme počítat s výraznou vědeckotechnickou přestavbou hospodářství, ale to koneckonců nebyl nový poznatek. Skutečně významné bylo poznání, že sociální sféra může nabýt mnohem aktivnějšího vlivu na přetváření společnosti a je s to v rostoucí míře produkovat nezastupitelné hybné síly společenského rozvoje. Na jedné straně je vázána na ekonomickou sféru, ale na druhé se sama stává podmínkou jejího rozvoje. Zaujímá v přetváření společnosti stále významnější postavení.

Potvrdilo se i očekávání, že progresivní pohyb společnosti na cestě k rozvinutému socialismu se bude sdružovat kolem linie komplexní intenzifikace společenské reprodukce. Je zvykem zabývat se intenzivním rozvojem ve výrobě, avšak ukázalo se, že bude třeba prozkoumat možnosti intenzivního rozvoje (a vyšší kvalitativní úrovně) na všech úsecích společenských činností.

Prognóza je výrazem úsilí o organické propojení (prolínání struktur) vědeckotechnických a sociálních procesů v širokém společenském rámci. Z hlediska přípravy podkladů i větší přehlednosti výkladu byla rozvržena do řady kapitol zahrnujících víceméně stejnorodou tematiku: *Globální vývoj. Soutěž mezi socialismem a kapitalismem. Mezinárodní podmínky výstavby rozvinutého socialismu v ČSSR. Rozvoj socialistického společenství a místo ČSSR v něm. Věda a její společenské funkce. Osvojování vědeckotechnické revoluce. Vědeckotechnický potenciál. Intenzivní rozšíření materiální reprodukce. Strukturní změny hospodářství. Hospodářský mechanismus. Životní prostředí. Utváření sídlišť a krajiny. Demografický vývoj. Třídně sociální struktura společnosti. Dělnická třída. Národy a národnosti ČSSR. Socialistický životní způsob. Práce. Životní úroveň. Vzdělanost. Kultura. Volný čas. Socialistická demokracie a účast lidí na řízení práce a správě veřejných věcí. Společenské vztahy. Formování socialistického člověka. Kritéria společenského pokroku.* [Pro úspornost jsou názvy kapitol zjednodušeny, všechny byly aktivně zaměřeny k cílové funkci — výstavbě rozvinutého socialismu.]

Vědecká prognóza společnosti do roku 2000 se tak stala unikátním pokusem svázat vjedno (nebo alespoň sblížit) velkou sumu významných společenských procesů. Přes enormní šíři záběru však není obtížné dokázat, že má nadále nemalé mezery. Především se zatím nemohla opřít o propracovanou prognózu dlouhodobého vývoje socialistického společenství. Bylo by třeba rozvinout úvahy o delším vývoji politických sil a vztahů, které jsou nejsilnější pákou mobilizace sociálních činitelů. Chybí v ní i takové významné složky, jako zdraví a zdravotnost, mládež a „třetí věk“ aj. Zbývá tedy ještě dost práce na ucelení celého souboru.

Vědecká prognózovatelnost společenského vývoje přímo závisí na dosažené úrovni společenské vědy. Je to teoretická úloha, jež předpokládá vyšší zralost vědy, rozvinutí její poznávací funkce do funkce predikční. Nelze vystačit s nějakou ad hoc vytvořenou „metodikou“, která se jen zaplní tak či onak získanými údaji. Patří to spíše k vrcholným výkonům vědy a její účasti na proměnách praxe.

Pro vytvoření hypotézy vědeckého charakteru existují zřejmě dva základní předpoklady: Jednak teoretická abstrakce, jejímž produktem jsou nové teoretické pojmy a zákonitosti (tendence) společenského vývoje, jednak kritická teorie, která analýzou minulosti a přítomnosti dokáže odhalovat protikladné síly, ocenit, co v nich vyhasíná a co se rodí.

Všude tam, kde bylo možné — především na základě předchozího výzkumu — dosáhnout vyšší teoretické abstrakce nebo prohloubit teoretickou kritiku, bylo také možné říci něco podstatně nového o dlouhodobých tendencích společenského vývoje (například o nových formách světového třídního boje, o po-

vaze intenzivní rozšířené společenské reprodukce, o vědě a jejích společensky přetvářecích funkcích). Tam, kde to možné nebylo, docházelo nutně ke kompromisům, subjektivní argumentaci a vzájemnému „přetlačování“.

Věda je zvyklá pracovat s kategoriemi a zákonitostmi historickými a přítomnými, ale nezvykla si na kategorie a zákonitosti vývoje, budoucnosti. Není snadné dostat odpověď na otázky, pokud se kladou v poloze „co to je“. Mnohem obtížnější je to u otázek „jak to je“, „jak se to pohybuje“, „jaký to má vývoj“. Přitom tvorba vědecké prognózy představuje „převádění“ společenských procesů od minulosti přes přítomnost k budoucnosti. Jde v podstatě o novou výzvu vědecké činnosti.

Výsledná zpráva pod názvem *Československo 2000* jako společné dílo Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, Ekonomického ústavu ČSAV a dalších spolupracujících ústavů [z oboru vědeckotechnického rozvoje, práce, zahraničního obchodu, životní úrovně, pedagogiky, kultury, státu a práva atd.] prokázala, že možnost „setrvačné varianty“, založené na pouhém prodlužování dosavadních vývojových trendů, nemá dlouhé trvání a neotevírá perspektivu vybudování rozvinuté socialistické společnosti v dohledné době. Obsahuje v sobě i některá rizika uzavírající progresivní vývoj společnosti. Zároveň potvrdila, že existuje reálná možnost vybudovat rozvinutý socialismus v naší vlasti kolem roku 2000 cestou revolučního vývoje. V naší společnosti je rozsáhlá potenciální příležitost k urychlování vědeckotechnického pokroku, prohlubování mezinárodní socialistické dělby práce a spolupráce, rozvoje aktivního společenského subjektu. Potvrdila rovněž, že v příštích dvaceti letech mohou být vytvořeny materiální předpoklady výstavby rozvinutého socialismu, zintenzifikován společenský výrobní proces a zvýšen národní důchod více než dvakrát.

K patrně nejvýznamnějším výsledkům můžeme počítat prozkoumání sociální sféry jako zdroje urychlování progresivního společenského pohybu. Ukázala se celá řada nových pohledů na třídně sociální strukturu, sbližování sociálních sil (tříd, sociálních skupin, národů a národností, generací) a jejich svorný postup ve výstavbě rozvinuté socialistické společnosti. Byly prozkoumány možnosti sociálně ekonomických proměn práce [zvýšení podílu automatizace na 20–25 %, snížení namáhavé a duchaprázdňové práce až na 15 %, posílení pracovního kolektivismu a zvýšení životní hodnoty práce], zvýšení a zkvalitnění životní úrovně lidu [s poměrně širokým přechodem od základních potřeb k „bohatým“ potřebám, otevírajícím možnost rozšiřování a obohacování životního procesu a přetváření člověka], zvýšení školního vzdělání [na všeobecný 12letý základ], další vzdělanosti a kultury [se zvýšením aktivně se podílejícího obyvatelstva na dvojnásobek až trojnásobek], zkrácení pracovní doby [až na 35–36 hodin týdně], prohloubení účasti lidí na správě veřejných věcí a řízení práce [nejméně na trojnásobek] atp.

Souhrnným výsledkem zkoumání perspektiv sociální sféry je přesvědčení, že je možné dosáhnout předstihu v rozvoji subjektivních schopností, sil a aktivit lidí před tvorbou společenského produktu („před jejich dílem“). To také představuje významný akcelerační úhrnného společenského pohybu, rozhodující stimulans sociálních proměn.

Klíčovou úlohu zde plní prohlubování socialistického charakteru společenských vztahů, upevňování socialistického kolektivismu sdružené práce, vytváření takových podmínek, aby činitelé společenského rozvoje působily na stále všestrannější rozvoj individuů a neztrácely se v soukromé sféře, nýbrž vracely se společnosti jako stále důležitější hybná síla rozvoje.

Výsledek prozkoumání jednotlivých společenských procesů a jejich souvislostí byl shrnut podle dvou kritérií společenského pokroku:

1. Podle obvyklého kritéria rozvoje výrobních sil a produktivity společenské práce se dá dosáhnout dynamického rozvoje výrobních sil a zvýšení produktivity společenské práce přibližně na dvojnásobek. To se jeví jako dostatečné pro vyzrálý vývoj socialistické společnosti.
2. Jako druhé kritérium byl zvolen marxovský „disponibilní čas“ (disposable time). Vycházelo se z toho, že povaha společenského bohatství na prahu rozvinuté socialistické společnosti bude přecházet více od bohatství, které je uloženo ve věcech, k bohatství uloženém v člověku, v jeho tvůrčích schopnostech, v jeho subjektivních silách a aktivním životním postoji. „Disponibilní čas“ shrnuje ten podíl životního času, který člověk má k dispozici na seberozvoj, kdy jeho činnost nepodléhá čistě vnějším cílům a rutinním cyklům. Je to tedy čas tvořivého rozvoje člověka samého, jak v době práce, tak ve volném čase. Byla zpracována první (samozřejmě velmi přibližná) bilance „disponibilního času“ (byl určen 10–15 %). Podle progresivní varianty společenské hypotézy by se mohl zvýšit na více než dvojnásobek. (I tím byl prokázán možný předstih sociálních činitelů před ekonomickými.)

Práce na vědecké prognóze (hypotéze) společenského rozvoje pokračuje. Přestává být epizodickou a stává se trvalým zaměstnáním vědy. Už nejen dva hlavní ústavy, ale téměř dvě třetiny společenskovědních ústavů počítají na období 1981–1985 s tím či oním příspěvkem k utváření představ o dlouhodobém výhledu naší společnosti. V další práci je třeba zaměřit pozornost jednak na plné vytěžení těch teoreticko-metodologických poznatků, které jsou k dispozici, jednak na další teoreticko-metodologický pokrok a hlubší prozkoumání společenských procesů a souvislostí, které budou nabývat největšího společensky formativního významu (politický systém, rozvoj socialistické společnosti, vyšší fáze vědeckotechnické revoluce a sociálního rozvoje).

V ČSAV se vytvářejí nové předpoklady pro to, aby věda se ctí naplnila požadavek XVI. sjezdu KSČ „posílit perspektivní plánování a připravit dlouhodobý výhled“ národního hospodářství a celé společnosti.

I když výklad s. Jirásky byl pouze zhuštěnou informací o skutečně rozsáhlém vědeckém úsilí početného kolektivu společenských vědců, stal se v mnohém inspirativní pro mnohé úvahy a záměry dalšího rozvoje naší marxisticko-leninské sociologie.

* * *

Na zasedání první pracovní skupiny pak v diskusi vystoupila celá řada dalších účastníků s dílčími příspěvky či komentáři k hlavním referátům (mezi nimi byli i člen korespondent AV SSSR T. V. Rjabuškin, ředitel Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR, prof. R. Weidig, ředitel Sociologického institutu Akademie společenských věd NDR, prof. Cseh-Sombathy, zástupce ředitele Sociologického ústavu AV MLR, a řada našich účastníků).

Celkově lze shrnout, že jednání první pracovní skupiny na sjezdu československých sociologů bylo plodné, rozmanité a inspirativní, dokázalo, že úsilí našich sociologů je orientováno na závažné problémy naší socialistické společenské praxe zcela v souladu s požadavky, které před naši společenskovědní frontu postavil XVI. sjezd KSČ.